

“ZEVARXON” DOSTONIDAGI O‘ZLASHGAN SO‘ZLARDA KO‘PMA’NOLILIK

*Qodirova Gulnoza,
O‘zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi Jizzax akademik litseyi*

Annatsiya. Maqolada bir tildan boshqa tilga so‘z qabul qilishning omillari, xususan, “Zevaxxon” dostonida uchragan turkiy tillarga xos ko‘p ma’ nolilik masalasi haqida so‘z yuritilgan. Shuningdek, o‘tmoq, bo‘lmoq kabi fe’llarning matndagi ma’ nolari misollar asosida izohlangan.

Kalit so‘zlar: til, leksik birlik, lug‘at, sheva, ko‘p ma’ nolilik, badiiyat, doston, syujet, baxshi, epik mahorat, stilistik ma’no, qo‘shma fe’l.

НЕОДНОЗНАЧНОСТЬ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В САГЕ «ЗЕВАРХАН»

*Кадирова Гулноза,
Джизакский академический лицей МВД Республики Узбекистан*

Аннотация. В статье говорится о факторах заимствования слов из одного языка в другой, в частности, о проблеме многозначности, встречающейся в эпосе «Зевархан», типичной для тюркских языков. Также на примерах объясняются значения таких глаголов, как пройти и стать.

Ключевые слова: язык, лексическая единица, лексика, диалект, полисемия, искусство, эпос, сюжет, рассказ, эпическое мастерство, стилистическое значение, сложный глагол.

AMBIGUITY IN THE ADOPTED WORDS IN «ZEVARKHAN» SAGA

*Kadirova Gulnoza,
Jizzakh Academic Lyceum of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of
Uzbekistan*

Annotation. The article talks about the factors of the adoption of words from one language to another language, in particular, the problem of polysemy found in the «Zevarkhan» epic, typical of Turkic languages. Also, the meanings of verbs such as to pass and become are explained based on examples.

Key words: language, lexical unit, vocabulary, dialect, polysemy, art, epic, plot, story, epic skill, stylistic meaning, compound verb.

Kirish. “Zevaxxon” dostonining leksik xususiyatlarini o‘rganish bizga shunday to‘xtamga kelishimizga olib keldi: doston leksikasi tarkibiga o‘z va o‘zlashgan so‘zlar, qo‘llanish doirasiga ko‘ra umumiste‘mol leksika va dialektik birliklar, mavzuiy guruhlanishiga ko‘ra, ijtimoiy-siyosiy leksika, kundalik-maishiy leksika, antroponimlar va toponimlar, zoonimlar, mavhum ma’noli leksik birliklar singari o‘ndan ortiq yo‘nalishlarga daxldor so‘zlar jamlanmasini o‘z ichiga olgan. Bir tadqiqot doirasida ularning hammasini tahlil qilishning iloji yo‘q: bizning imkoniyatimiz chegaralangan. Ushbu maqolada dostonidagi o‘zlashgan so‘zlar va ulardagi ko‘pma’ nolilik masalasi haqida so‘z yuritamiz.

Muayyan bir tilga ikkinchi boshqa tildan so‘z o‘zlashtirish – qabul qilishning ba’zi sabablari bor. Xususan, birinchi omili – biror tilda paydo bo‘lgan muayyan yangi tushuncha yoki narsa-hodisani ifodalaydigan leksik birlikning ikkinchi tilda mavjud bo‘lmasligi, ikkinchi omil – ayni leksik birlikning bir tilda muqobili bo‘lsa ham, unga teng

keladigan, unga nisbatan bir qadar obrazli, tasviriy imkoniyati keng, zamon-makonga mos yangi soʻzni – oʻzlashgan soʻzni qoʻllashga imkoniyat-zaruriyat borligidir. Mana shu omillar orqali paydo boʻlgan oʻzlashgan soʻzlar tilning lugʻat boyligini kengaytiradi, ommalashtiradi va eng muhimi, yozma va ogʻzaki nutqida “muhrlanishi”ga sababchi boʻladi.

Oʻzbek tili leksikasi nihoyatda katta oʻzlashma soʻzlar qatlamiga egaligi bilan turkiy tillardan ajralib turadi. Turkiy tillardagi lisoniy farqlarni ilk bor XI asrning tilshunos olimi Mahmud Qoshgʻariy oʻzining “Devoni lugʻatit turk” asarida oʻrgangan. Uning bu boradagi buyuk xizmatlari shundan iboratki, birinchidan, oʻzining “Devoni” orqali turkiy til imkoniyatlarini har taraflama oʻrgandi va oʻziga xos jihatlarni ochib berdi, ikkinchidan, turkiy tilga taʼsir qilayotgan xorijiy tillarga eʼtiborni qaratdi. Masalan, u xorijiy tildan qabul qilingan soʻzlarga ikki xil munosabat boʻlgan. Tilda uni nomlovchi soʻz boʻlmasa, shunday soʻzni qoʻshni tildan olish mumkin. Biroq tilda mavjud boʻlgan soʻzlar oʻrniga boshqa til soʻzini qoʻllash zararli, deb hisoblaydi. “Oʻgʻuzlar forsilar bilan aralashgach, baʼzi soʻzlarni unuddilar va ularning oʻrniga forscha soʻzlarni qoʻllay boshladilar”[2]. Demak, turkiy tillarga arabiy va forsiy tillarga mansub soʻzlar VIII-IX asrdan eʼtiboran Markaziy Osiyoga shimoliy-sharqdan koʻk turklarning, janubiy-gʻarbdan arab va forslarning kirib kelishi natijasida sodir boʻldi. Shu paytda turkiy tilga atama sifatida qator forsiy va arabiy soʻzlar qabul qilindi. Ayni mulohaza oʻzbek tili leksikasidagi oʻzlashma soʻzlar qatlamiga ham taalluqlidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ona tilimizdagi oʻzlashma soʻzlarning tarixiy-etimologik jihatiga nazar solinsa, ular quyidagi uch yoʻnalishga xosligini kuzatish mumkin. Turkiy tillardan, arab tilidan va fors-tojik tilidan kirib kelgan soʻzlardir. Bunday soʻzlarning hammasi ona tilimizning amalda boʻlish tamoyillariga toʻliq mos keladi. Shu maʼnoda, Fozil Yoʻldosh oʻgʻli kuylagan barcha dostonlarda, xususan, biz oʻrgangan “Zevarxon” dostonida qoʻllanilgan oʻzlashma soʻzlar ham oʻzini tamomila oqlaydi.

Shu oʻrinda “oʻzlashgan soʻzlarni qoʻllash doston tili uchun nima beradi”, - degan bir savol tugʻilishi tabiiy. Bu savolga Islom shoirning “Orzigul” dostonini oʻrgangan olima N.Xodjimusaeva quyidagicha javob berganlarida haq edi: “Tahlillar shuni koʻrsatmoqdaki, birinchidan, tilimizda doimo qoʻllanilib kelinayotgan va quloq oʻrganib qolgan soʻzdan koʻra uning amalda kam ishlatilgan oʻzlashgan muqobilini qoʻllash obrazlilik uchun xizmat qilishi mumkin. Ikkinchidan, soʻz oʻzlashgani bois tilda soʻzlararo sinonimiya vujudga kelib, ularning har birining maʼnosida stilistik ottenkalar roʻyobga chiqishi va ularni oʻzaro farqlashga ehtiyoj seziladi. Uchinchidan, mumkin qadar abadiylashtirib borishi mumkin. Aytilganlarning barchasi ona tilimizning amalda boʻlish tamoyillariga mos keladi”[1].

“Zevarxon” dostoni matnida Fozil shoir qoʻllagan barcha oʻzlashma soʻzlarni tahlil qilish, ularga munosabat bildirishning imkoniyati yoʻq. Lekin, shunday boʻlsa-da, turkiy, arabiy va fors-tojik tillarga xos oʻzlashma soʻzlar hamda ulardagi koʻp maʼnolilik masalasini aniqlashga, qolaversa, ularning doston badiiyati uchun xizmat qilganlik darajasini belgilashga qisqacha toʻxtalishni lozim topdik.

a) turkiy tillarga xos soʻzlarda koʻp maʼnolilik. Doston matnida shunday soʻzlar uchraydi, ularning bir qismi adabiy tildagi turkiy qatlamga xos. Masalan, yer, kon, soʻz, bel, avaylamoq, ayirmoq, aytmas, angraymoq, aniq, axtarmoq, arqon, achchiq, bek, ber, bermoq, beshik, birikmoq, bitim, biqin, bola singari narsa va hodisani ifodalovchi soʻzlar: oʻtmoq, solmoq, tortmoq, koʻrmoq, tuzmoq, buzmoq, kesmoq, ketmoq, tushmoq, urmoq, chiqmoq, chekmoq, qilmoq, qolmoq, yoqmoq, boshlamoq kabi ish-harakat va holat maʼnosidagi soʻzlar shular jumlasidandir. Quyida ularning ayrimlariga eʼtiborni qaratamiz.

Bermoq. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bu so‘zning matnda qo‘llanishidagi o‘n ma’nosi aniqlangan (O‘TIL, 1, 234-235). Dostonda faol ishlatilgan bermoq fe’li ham bir necha ma’noni ifodalashi bilan diqqatimizni tortdi.

“Muayyan hatti-harakatning davom etishi”: Zevarxon otdan tushib bir oz damini oldi, yana otiga minib, ishq-i-muhabbati yuragini kuydirib, otining jilovini qo‘yib quva berdi (121).

“Yo‘q narsa bilan ta’minlamoq”: -Bolam, agar vatan ixtiyor qilsang, parilarning ichidan chiroylisini olib berayin! – dedi (124).

“Hadya qilmoq, bag‘ishlamoq”: Mali-ka shohdan hadik olib, xavfsinib yurardi. Malik shoh butparast edi. Hech kim zo‘rlamasa ham kuniga yuz tanga berar edi (156); Hech nimani olmagandan so‘ng Zevarga bir xurjun tillo berdi (151).

“Qaramlik, tutqunlik, aybdorlik”: «Bularni aqlli odam desam, ahmoq odamlar ekan. Uchar qush odamga do‘stlik qilami, bular podshoga o‘zini boylab berdi, u qutulib ketdi» (145).

“Uzatmoq, yo‘q narsa bilan ta’minlamoq”: ko‘zachadan quyib, oltin kosani to‘ldirib, podshoga berdi (143).

“Xabar bermoq”: Kunlardan bir kun bular keldi, ularni ko‘p ziyofat qildi. Har qaysisiga sovg‘a uchun bir taxsim tilla berdi. Bular borib Zargar G‘olibga xabar berdi (153); -Daryoda ketdi,— deb berdi xabarni // Buyurdim qancha qul ham g‘avvoslarni (196).

“Qo‘liga tutqazmoq, ixtiyoriga topshirmoq”: Tuyasini ko‘shkining ostiga olib borib, Zevarxonga berdi (158).

“To‘plamoq, yig‘moq”: Ko‘shkdan qimmatbaho narsalar pastga tashlanyapti. Sa’dulla olib, tuyaning ustiga bosaberdi (159).

“Yo‘q narsa bilan ta’minlanmoq”: Boshingdan ko‘targin urli kulfatni, // Tangrim bergan senga shunday davlatni (166).

“Joylashmoq, muayyan o‘rinni egallamoq”: El joylashib, Malikai Xubon Istambulda arz so‘rab o‘tira berdi (170).

Turkiy tillarga xos so‘zlardagi ko‘p ma’nolilik masalasini o‘rganish davomida bo‘lmoq fe’li quyidagi lisoniy holatlar: 1) ko‘makchi fe’l vazifasida –(i)b affiksli ravishdosh shaklidagi yetakchi fe’l bilan birikkanida harakatning birov, o‘zi uchun bajarilganligini, shuningdek, yetakchi fe’ldan anglashilgan ma’noni kuchaytirib ifodalash holatlari mavjudligi kuzatildi; 2) ko‘makchi fe’l vazifasida –a, -y affiksli ravishdosh shakllaridagi yetakchi fe’llar bilan birikib kelganida, ko‘pincha -ver shaklida talaffuz qilinadi va quyidagi ma’nolarni ifodalaydi: a) yetakchi fe’ldagi harakatning bajarilishi uchun qarshilik, monelik yo‘qligini bildiradi; u bemalol bajarilishi mumkinligini anglatadi; b) yetakchi fe’ldagi harakatning davomliligi, takroriyiligini bildiradi. Bulardan tashqari, bo‘lmoq fe’li yetakchi sifatida boshqa fe’llar bilan birikib, qo‘shma fe’l hosil qilishi va natijada matnda xilma-xil ma’nolarni ifodalab kelishi holatlari ham kuzatildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Turkiy tillarga xos so‘zlarning ichidagi o‘tmoq fe’li doston matnida faol uchraganligi kuzatildi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bu so‘zning yigirma besh ma’nosi (O‘TIL, 5, 181-183), Alisher Navoiy asarlari tilida (ANATIL, II, 614-615) o‘n ma’noda qo‘llanganligi aniqlangan. “Malika ayyor” dostoni leksikasini puxta tadqiq etgan I.Umarovning ta’kidlashicha, o‘tmoq fe’li dostonida 9 ma’noda qo‘llanilgan. Biz o‘rgangan “Zevarxon” dostonida mazkur leksikaning qancha ma’noni ifodalash masalasi diqqatimizni tortdi va natijada quyidagi holatlarni aniqladik:

Tahlil va natijalar. “Muayyan hatti-harakatdagi belgilangan vaqt, hisob”: Zevarxonni olib shaharga kirdi. O‘z saroyiga kirib uch kun oradan o‘tdi. Zevarxon suv ichmadi, ovqat yemadi (124). Oradan bir kam qirq kun o‘tdi. Ertan bularning o‘ladigan kuni, deb

turibdi (145).

“Muayyan imkoniyatni yo‘qotganlik”: Mast uyquda yorim ketdi, // Endi mendan davron o‘tdi, // Uyqu olib aqlim ketdi, // Azob lahat bori o‘tti (160).

“Afsuslanmoq, taqdiriga tan bermoq”: Shunday bo‘lib, kunim o‘tib keladi // Necha oy, necha yil bu yerda o‘tdi, // Maymudan xotinim bolalab ketdi (179); Hasratli dunyoda o‘tib boraman, // Podsho so‘rsa nima javob beraman (146).

“Muayyan yo‘nalishdagi hatti-harakatning sodir bo‘lishi”: Bular necha bahodirlar bilan ov ovlab yurgandi. Bir quyundan to‘polon-to‘zon o‘taberdi (121); Minggan oti uchar qushdan o‘tadi, // Qanday yaxshiy bo‘lsa shunday otadi (128).

“Qarama-qarshi tomondagi harakatni yo‘q qilmoq”: Dushman bo‘lsa boshin bovdoy chotarmiz, // Yo‘l to‘sganni qonin to‘kib o‘tarmiz, // Shamshoddan Bog‘dodga omon yetarmiz (158).

“Tanbeh bermoq, izziz yo‘qolmoq”: Bo‘shasang op ketar yulduz ostiga. // So‘ngra taylasami daryo ustiga, // Baliqlarga yemish bo‘lib ketasan, // Dunyodan benishon o‘lib o‘tasan (134).

“Avvalgi ma‘lumotlardan xabardorlik”: Hazrati Luqmonning shogirdi bo‘lgan. // O‘tgan tabiblarning barini bilgan (142).

“Muayyan ma‘lumotni oshkor qilmoq”: Shunday boshidan o‘tgan kulfatlarni gapirdi. // - Mening ahvolim ham shu ekan, — deb Zevarxon g‘amgin bo‘lib turdi (179-180).

“Avvalgi ma‘lumotlardan xabarsizlik, yo‘qotmoq”: Zevarxon bul Malikai Xubonni ko‘rib, boshidan o‘tgan g‘am-kulfatlar esiga kelmay qolibdi (195).

“Muayyan yo‘nalishda harakatda bo‘lmoq”: O‘tli, muzli necha tog‘lardan o‘tib, // Bu uchar qush g‘ayratini ko‘rsatib (152).

“Xohish, istak, orzu-niyat”: Kecha-kunduz haqqa fig‘on etinglar // Kecha-kunduz demay yo‘lni tortinglar, // Chegaradan tunda o‘tib ketinglar! (156).

“Ta‘sir etmoq, ta‘siri yuzaga kelmoq”: Seni ko‘rib mening aqlim ketibdi, // Ajalning xanjari bag‘rim yirtibdi, // Har so‘zing tayoqdan yomon o‘tibdi (180).

“O‘z yo‘nalishdagi joyini o‘zgartirmoq, biridan boshqasiga o‘rmoq”: O‘tibman Asqar tog‘idan, // Kelaman Eram bog‘idan, // Kutqargin selning dog‘idan! (173).

“Muayyan joyda o‘tirmoq”: Bular ovdan qaytib dasht yerda kelayotsa bir chol, bir yigit bir Semurg‘ni ushlab o‘tiribdi (137).

Xulosa. “Zevarxon” dostoni matnidan keltirilgan misollardagi ma‘nolardan tashqari, yana ikki lisoniy holatdagi ma‘noning yuzaga kelishi kuzatildi:

1) “o‘tmoq” so‘zi mazmunidan ish-harakat anglashuvchi otlar, shuningdek, -i (sh) qo‘shimchali ish-harakat nomi bilan qo‘llanib, shu so‘z bildirgan ish, harakat qilishni boshlash, shunga kirishish ma‘nosini bildiradi.

2) yetakchi fe‘ldagi harakatning davomlilik, yo‘l-yo‘lakay bajariluvchi harakat ekanligi kabi grammatik va modal ma‘nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

Зевархон. (Айтгувчи Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи М.Алавия, нашрга тайёрловчи М.Муродов, Тошкент, 1986 й).

Қошғарий М. “Девони луғатит турк”.

Ходжимусаева Н. Ислом шоирнинг “Орзигул” достонининг лисоний тадқиқи, “Инновация-ЗИЁ”, Т., 2019. 52-бет.